

Bouwkeramiek in en rond 's-Hertogenbosch (1435-1525)

door

dr. A.C.M. Kappelhof

Den Haag

August 2017

Oorspronkelijk verschenen onder deze titel in:

Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek nr. 1 (1988), p. 85-91. In augustus 2017 gedigitaliseerd en gewijzigd en op 19 augustus geplaatst op de website academia.edu.

Summary

The aim of this short article is to show how written sources, in this case the accounts of poor care institutions, may help archeologists by supplying additional information concerning various aspects of material culture. Purchases of ceramic building material in the accounts of the Table of The Holy Ghost, the oldest and most important poor care institution in the city of 's-Hertogenbosch, were chosen as an example. We researched the accounts of the period 1435-1525.

The accounts show the presence of an active and flourishing industry of brickmakers and potters in Orthen and Engelen two villages adjoining the city and potteries in the city itself. Apart from bricks the ovens produced more specialized and sophisticated products like fire-bricks, paving-tiles, roofing-tiles and curb-tiles which were in this order more expensive than ordinary bricks. The fire-bricks were rather cheap, but the paving-tiles were much more expensive. By far the most expensive items were however ride-tiles, which may have been decorated or glazed.

After 1580 the ceramic industry of 's-Hertogenbosch and surroundings disappeared.

Around 1700 large quantities of bricks needed for the fortifications of the city were imported from the River Area in Gelderland, Utrecht en Holland.

The article was written in 1986, published in 1988 and revised and digitized in 2017. It was placed on academia.edu on 19 Augustus 2017.

Inleiding

De resultaten van archeologisch bodemonderzoek kunnen soms worden aangevuld met gegevens uit archieven. Vooral de financiële administratie van vorsten, steden, kloosters en armenzorginstellingen bevat een schat aan bruikbare gegevens. De onderzoeker kan hier informatie vinden over wat de mensen aten en dronken, hoe zij zich kleedden, hoe mensen en goederen vervoerd werden, hoe en waarmee men bouwde, hoe men zich vermaakte, en hoe men stierf en begraven werd. In dit artikel koos ik voor het voorbeeld bouwkeramiek: bakstenen, dakpannen, daktegels, plavuizen, haardstenen enz.

De oudste bewaard gebleven financiële administratie uit 's-Hertogenbosch is die van de Lieve Vrouwebroederschap. De rekeningen van deze religieuze broederschap vangen in 1330 aan. De oudste stadsrekening is van 1399, de financiële administratie van de grotoste armenzorginstelling de Tafel van de H. Geest begint in 1435. Van de archieven van de talrijke Bossche kloosters is het merendeel verloren gegaan. Alleen het archief van het clarissenklooster is goed bewaard gebleven, maar de financiële administratie ervan gaat niet verder terug dan tot 1485. Het archief van het kapittel van de St. Janskerk is nog niet goed geordend. Geraadleegd werden ook de meer dan 3000 oorkonden in het archief van de Tafel van de H. Geest. Deze zijn tot en met het jaar 1505 door middel van uitvoerige regsten ontsloten.

De financiële administratie van de Tafel van de H. Geest

De Tafel van de H. Geest moet ontstaan zijn tussen 1274 en 1281. Vrijwel zeker hebben enkele rijke Bosschenaren het startkapitaal bijeengebracht. Al snel groeide de Tafel uit tot de grotoste armenzorginstelling van de stad die als geheel één parochie vormde. De Tafel deelde roggebrood, lakens, schoeisel, andere levensmiddelen en geld uit aan Bossche armen. Dat gebeurde bij de poort van het gebouw aan de Hinthamerstraat, vandaar dat dit gebouw en de instelling in de volksmond de naam kreeg van Geefhuis. Anders dan het Groot Gasthuis bij de Gevangenpoort fungeerde het Geefhuis nauwelijks als huis waar onderdak werd geboden aan armen. Voor de huisvesting van ouderen waren er vele particuliere gasthuizen. De Tafel zorgde wel voor wezen en halfwezen van arme ouders; daarvoor was er een huis Vondelingenhuis genaamd op de hoek van de Clarastraat en de Choorstraat. Het gebouw aan de Hinthamerstraat bestond uit een 'mansio' met een 'aula' of 'zaal' en vertrekken voor de meester van het Geefhuis en zijn gezin. Het lag waar nu de Openbare Bibliotheek is gevestigd. Achter het hoofdgebouw lag een terrein dat zich uitstreekte tot aan de stadsmuur. Daar lagen de economiegebouwen zoals de bakkerij, de brouwerij, stallen voor het vee, schuren voor landbouwwerktuigen en zolders om het graan op te slaan. De economie van het Geefhuis, ofschoon gelegen in een grote stad, was in hoge mate

zelfvoorzienend. de Tafel produceerde veel zelf wat men nodig had. Dankzij het enorme landbezit rondom de stad en de tientallen hoeven in de Meierij was dat ook mogelijk.¹ Dit omvangrijke bezit maakte een goede administratie noodzakelijk. In de vijftiende eeuw had de meester daarvoor één of zelfs twee klerken in vaste dienst. De ontvangsten en uitgaven werden eerst opgeschreven in manualen. De klerk hanteerde daarbij een verdeling in hoofdstukken die eeuwen lang nauwelijks veranderde. Aan het einde van het boekjaar werden de gegevens in gecomprimeerde vorm overgebracht naar de rekening die vervolgens werd afgehoord door een commissie van schepenen. Tot 1630 zijn de manualen en rekeningen rijk aan gegevens. Daarna wordt steeds vaker verwezen naar bijlagen die slecht toegankelijk zijn.

De gebouwen aan de Hinthamerstraat vergden veel onderhoud. Het gewone onderhoud van de hoeven kwam voor rekening van de pachter, maar bij groot onderhoud, nieuwbouw en herbouw na verwoesting door storm, blikseminslag of oorlogsgeweld moest de eigenaar de bouwmaterialen verschaffen en de lonen van de werklieden uitbetalen. De pachter en zijn gezin assisteerden dan. In de rekeningen komen we dus voortdurend aankopen tegen van bouwmaterialen. De in aanmerking komende hoofdstukken te weten allerhande uitgaven en uitgaven aan 'refectiën' heb ik voor de periode 1435-1525 doorzocht.

Steenovens

Hollestelle meldde dat Engelen en Bokhoven in de vijftiende en vroege zestiende eeuw steenovens hadden.² Dat stemt overeen met mijn bevindingen dat er in Orthen, Deuteren en Empel bouwkeramiek werd gemaakt. In 1320 blijkt er een steenoven te zijn 'op die Oteren' die eigendom was van Jan van Neynsel. Op de oven rustte een erfcijns van 5 ½ pond oudgeld.³ In 1431 wordt de eigenaar van de oven uitgewonnen omdat hij de erfcijns van 5 ½ pond oudgeld niet heeft betaald. De oven wordt toegewezen aan de debiteur, de Tafel van de H. Geest.⁴ De Tafel geeft de oven pas in 1444 weer uit aan Jan Schout bakker tegen een erfcijns van 9 pond payment, dat is veel minder dan de oude erfcijns die niet betaald kon worden.⁵ In 1467 wordt in een belending een steenoven vermeld in Maalstrem, een verdwenen gehucht tussen 's-Hertogenbosch en Orthen. De oven is eigendom van Peter Alarts zoon van wijlen Goossen Knoden.⁶

Archeologisch onderzoek toonde aan dat er in Bokhoven plavuizen en misschien ook daktegels werden vervaardigd in de tweede helft van de veertiende of het begin van de

¹ A.C.M. Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', in: **Varia Historica Brabantica**, 10 (1981) 1-54. Op 12 augustus 2016 werd hiervan een bewerkte gedigitaliseerde versie gepubliceerd op www.academia.edu.

² J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (ongewijzigde herdruk Arnhem, 1970) 119-120.

³ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, oorkonde nr. 130.

⁴ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, oorkonde nr. 1639.

⁵ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, oorkonde nr. 2094.

⁶ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, oorkonde nr. 2576a.

vijftiende eeuw.⁷ Niet uitgesloten is dat er in de veertiende eeuw zelfs binnen de stadsmuren van 's-Hertogenbosch bakstenen en daktegels werden gefabriceerd.

Bakstenen

De grote stadsbranden van 1419 en 1464 bevorderden de bouw van bakstenen huizen. Er kwam een subsidieregeling voor daken van steen, maar toch bleef een groot deel van de woningen nog lang van hout. De laatste houten huizen verdwenen pas in het begin van de twintigste eeuw. De tientallen hoeven van de Tafel waren in de middeleeuwen nog helemaal van hout, dat wilde zeggen een gebintconstructie met wanden van zogenaamd vitselwerk en daken van roggestro. Vitselwerk bestond uit een gevlochten wand van wilgentenen besmeerd met leem die door het drogen hard werd. Het gebint was doorgaans van eikenhout. De verstenen van de hoeven begon met de schoorsteen en het bakhuis een vrijstaand gebouwtje waarin het brood werd gebakken.

Bakstenen worden geregeld in grote hoeveelheden door de Tafel ingekocht. Meestal zijn ze bestemd voor huizen en gebouwen in de stad, soms ook voor hoeven in de Meierij. In 1444/45 zijn er 100.500 stenen nodig, een flinke hoeveelheid kalk en 27.000 'rayer leyen van den molen'. De kalk wordt zoals gewoonlijk geleverd door lieden uit Venlo, maar ze kwam uit de Ardennen waar veel kalkovens waren. De kalk werd per schip over de Maas vervoerd en in Venlo overgeladen op grotere schepen. De leien kwamen ook uit de Ardennen. Deze keer waren ze vermoedelijk gekocht van iemand uit Roermond.

Een groter werk komt tot stand in 1449/50 aan het 'fondament van de predikheren'. Voor dit bouwsel waren 232.100 stenen nodig die werden gekocht van drie personen uit Engelen en vier personen uit Orthen. Ik vermoed dat we hier te maken hebben met een muur langs de Dieze of een losplaats, een 'werf' die de Tafel en de predikheren gemeenschappelijk hadden. Enkele jaren later koopt de meester van de Tafel een oud schip om de werf aan de Dieze tussen de predikheren en het Geefhuis mee te bouwen.

In 1463/64 wordt er een stenen huis gebouwd Achter de Mandenmakers waarvoor 78.500 stenen nodig zijn. Opmerkelijk is de vermelding van 40.000 IJsselstenen die wat duurder zijn dan de 7.000 stenen uit Engelen en de 12.000 'gebakken steen van den groter formen' die men ook laat komen.

Een in 1486 uitgevaardigde verordening bepaalde dat in 's-Hertogenbosch stenen voortaan nog maar twee formaten mochten hebben, de 'grootte' en de 'cleyne forme'. De modellenwerdenn aan de gevell van het stadhuis opgehangen opdat iedereen zijn steen met de officiële kon vergelijken. Deze twee formaten kwamen echter al in 1463 voor. de keur van 1486 was gericht tegen de neiging van de steenbakkers om steeds kleinere formaten te fabriceren. De overheid reageerde daarop door de formaten dwingend op te leggen. Het is overigens nog maar de vraag of dit ook lukte want Engelen en Bokhoven lagen niet in Brabant en de steenbakkers daar konden de Bossche keur dus negeren.⁸

⁷ H.L. Janssen, 'Bricks, tils and roofing—tiles in 's-Hertogenbosch during the Middle Ages', in: D. Deroeux ed, *Terres cuites architecturales au moyen âge. Textes du Colloque de St. Omer 7-9 juin 1985* (Arras, 1986) 73-93.

⁸ Deze keur is afgedrukt in: N.H.L. van den Heuvel ed., *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* (2 delen; Utrecht, 1946), I, 305-306.

Voor het in 146/64 uitgevoerde werk is verder nog een kleine hoeveelheid, 1000 stuks, Antwerpse steen nodig. Steen uit deze stad wordt ook vermeld in 1465/66. Vreemd genoeg is hij dan goedkoper dan de lokale baksteen. Het Geefhuis was gewoond om ieder jaar een tocht te maken per kar naar Antwerpen om daar zaken te kopen die men in 's-Hertogenbosch niet kon krijgen. De stenen, waarvan de waarde in verhouding tot het gewicht gering was, werden per schip naar 's-Hertogenbosch gebracht. In 1466/67, 1467/68, 1478/79 en 1479/80 is Jan die Scrivere (de dorpssecretaris?) uit Engelen leverancier van bakstenen. In 1466/67 gaat het om 13.000 'gebackens steens van der almeester formen' [= het meest gebruikte formaat], in 1467/68 waren het 48.000 stenen 'van den grooten formen' die verwerkt werden aan de nieuwe werf aan de Dieze. Soms worden stenen verwerkt in de hoeven. In 1477/78 levert Cornelis Jansz. uit Engelen 4.000 stenen bestemd voor de Vrije Hoeve in Moergestel. Deze hoeven was over water te bereiken door de Dommel, de Essche Stroom, de Achterste Stroom en na Oisterwijk de Reusel op te varen. Voor dit soort vervoer had het Geefhuis een eigen pleit, een lang schip zonder kiel dat door mensen of een paard werd getrokken. De Meierijse beken werden tot in de negentiende eeuw gebruikt voor de scheepvaart.

Ook na 1500 worden de meeste bakstenen gekocht van mensen uit Engelen, maar we komen dan ook steenbakkers uit Empel tegen. Een van hen Thomas Steenbecker moet in Empel een gezien man zijn geweest, want in 1526/27 komen we tegen als heemraad (bestuurder) van het Empelse Veld. In 1515/16 worden hard gebakken stenen 'clinckaerts' genoemd vermeld die worden gebruikt voor de ebstrating van het plaatsje. Naast klinkers laat men kasseistenen uit Antwerpen en Vilvoorde komen. Nog in 1525 zijn de Engelse steenbakkers actief. Deze bedrijfstak was niet in gildeverband georganiseerd.

In de zeventiende en achttiende eeuw waren er geen steenbakkerijen meer rondom 's-Hertogenbosch. Hollestelle noemt als oorzaak de frequente overstromingen, wateroverlast en militaire inundaties van de Maaskant en de streek rondom 's-Hertogenbosch.⁹ Ik vermoed dat er nog een andere reden was. De concurrentie van de vele ovens langs de Waal, de Lek, de Hollandse IJssel en de Oude Rijn was zo groot dat ondanks de hogere transportkosten de Bossche steenbakkerijen daar niet tegen op konden. Deze ovens waren technisch geavanceerder en konden de stenen tegen een lage prijs aanbieden. Toen er omstreeks enorme hoeveelheden baksteen nodig waren voor de vestingwerken in Grave, Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch kwam deze uit de ovens langs de Lek, de Waal en de Hollandse IJssel. De Raad van State in Den Haag die deze bouwprojecten coördineerde en organiseerde voerde een zeer kostenbewust beleid.¹⁰

Plavuizen

Een bijzondere categorie steen is de 'paveysteen', later 'plavuys' of 'plavoys' genoemd. Het gaat hier om gebakken, platte stenen waarmee men een vloer kon aanleggen. Plavuizen worden voor het eerst vermeld in 1444/45. Een man uit Orthen, die enkele jaren later ook

⁹ Hollestelle, *Steenbakkerij*, 119-120 en 256-258.

¹⁰ Eigen onderzoek in re registers van resolutiën van de Raad van State 1678-1795.

baksteen produceert, levert dan 550 'platte paveysteen'. Jacob Gerartsone van Orthen levert er in 1449/50 20.000 tegen een wat hogere prijs dan de 23.000 bakstenen die hij eerder geleverd heeft. In 1475/76 worden er plavuizen gelegd in de keuken van he Geefhuis. Een man uit Orthen levert dan 'plavoysen van der groter formen. In 1478/79 wordt de bakoven belegd met 312 uit Orthen afkomstige 'plevoysen' die dan ongeveer vijf tot zes maal zo duur zijn als de in deze jaren gekochte bakstenen. Goed doorbakken en dus beter tegen de hitte bestaande plavuizen worden in 1507/08 gebruikt om de 'hert' van de brouw- en bakoven mee te bekleden en om er twee kelders mee te overwelfen. Aan de haven Achter de Mandenmakers bezit het Geefhuis een stenen huis met daaraan grenzend vijf kameren, eenkamerwoningen. In drie van deze woningen wordt in 1514/15 de vloer belegd met 750, 1000 en 1000 plavuizen. In 1523/24 verkoopt een man uit Engelen 600 plavuizen die in Vught in een herberg worden verwerkt.

Haardsteen

Af en toe staat in de rekeningen 'heersteen' waaronder we mogen verstaan hardgebakken steen (eventueel ook natuursteen), maar ook mogelijk is 'haardsteen' in de zin van vuurvaste steen. In 1443/44 is er sprake van 1000 'heertsteen' die dan twee maal zo duur is als gewone baksteen. Soms neemt men weleens materialen over van de kerkmeester van de St. Jan zoals in 1465/66 wanneer er een haardsteen wordt aangeschaft die in de mond van de bakoven wordt gelegd. Vrijwel zeker gaat het hier om natuursteen afkomstig uit de bouwloods van de in aanbouw zijnde gotische kerk. Twee jaar later hebben we weer met een keramisch product van doen. De steenbakker Jan de Scrivere uit Engelen verkoopt dan 3000 haardstenen. Uit een vermelding van 1478/79 blijkt dat in Weelde ten noorden van Turnhout haardsteen in een hoeve van de Tafel wordt verwerkt en dat hij ter plaatse is geproduceerd. Dit gebied is in later tijd bekend wegens zijn steenbakkerijen.

Dakbedekking

De hoeven van het Geefhuis waren in de late middeleeuwen gedekt met stro, maar in 's-Hertogenbosch werden de belangrijke gebouwen in de vijftiende eeuw gedekt met leien. Er was ook dakbedekking van keramisch materiaal. De rekeningen vermelden 'pannen' (de voorgangers van de bekende holle en bolle dakpannen), vorsten (nokpannen) en 'tyghelen' (platte, rechthoekige daktegels). Dankzij het archeologisch bodemonderzoek weten we hoe deze dakbedekkingen er uit zagen.

In 1443/44 gaat het om 16 'vorsten' die gemaakt zijn door een pottenbakker, Jan die Potter uit Orthen. Ze zijn meer dan 30 keer zo duur als gewone baksteen. In 1473/74 levert 'Goetstuwe der porster' 18 vorsten. Gerard de potmaker achter de Tolbrug levert in 1476/77 12 vorsten voor het dak van het Geefhuis. Deze zijn ongeveer 25 maal zo duur als bakstenen. Achter de Tolbrug zijn door de stadsarcheoloog Hans Janssen en zijn medewerkers in 1984 restanten van drie elkaar in tijd opvolgende vijftiende-eeuwse pottenbakkersovens opgegraven.

Wanneer er in 1485/86 gebouwd wordt aan de hoeve in Oss bestelt de meester bij Ghene de potter in Engelen 150 'pannen' om op het woonhuis te leggen. Bij een andere steenbakker worden nog eens 100 pannen voor deze hoeve aangeschaft. Deze dakpannen zijn ongeveer 20 keer zo duur als bakstenen. In 1525/26 komen er weer 200 pannen en 200 vorsten uit Engelen. Kennelijk gebruikte men niet zoals in de Kempen gewoonte was zware zoden om de nok van het dak mee vast te leggen, maar gebakken vorsten. Gezien de hoge prijs zouden dit wel eens versierde en geglazuurde dakpannen geweest kunnen zijn.

Tenslotte komen we af en toe 'tyghelen' tegen. Dit zullen de door Hollestelle ook behandelde platte daktegels zijn geweest die in de middeleeuwen in gebruik waren. In 1465/66 levert Michiel 'de tygelbecker' uit Bokhoven 4000 'tygelen'. Jan Neven uit Orthen verkoopt in 1471/72 600 'tychelen' en 10 'tychelvorsten' aan de meester van het Groot Gasthuis. Zijn weduwe bakt drie jaar later 1000 plavuizen 'van der groter formen' voor het Geefhuis. Het bakken van tichelen en plavuizen ging dus samen. Dit samengaan blijkt ook uit het afval van deze industrieën zoals dat bij het archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch maar ook in Utrecht en elders is aangetroffen.

Samenvatting

In Orthen en Engelen en ook in de stad 's-Hertogenbosch waren in de vijftiende en vroege zestiende eeuw steen- en pottenbakkers actief. Men produceerde niet alleen baksteen maar ook haardstenen, plavuizen, daktegels, dakpannen en vorsten. De baksteen was het goedkoopste, duurder waren haardstenen en plavuizen. Het duurste waren de vorstpannen die vooral door pottenbakkers werden gemaakt.